

CAHİD İSMAYİLOĞLU

XI YÜZİLLİYİN TARİXİ ONOMASTİK LEKSİKASI

(Mahmud Kaşğarlı'nın «Divanü lüğat-it-türk» əsəri əsasında)

www.ismayiloglu.com

MÜƏLLİFDƏN

Kaşğarlı Mahmud yalnız orta çağdakı Türkiстан mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti deyil, dünya mədəniyyətinə, türkoloji aləmə əvəzsiz xidməti olan bir insandır. Onun «Divanü lüğət-it türk» adlı əsəri yalnız Türkistandakı türk xalqlarının deyil, özünün də yazdığı kimi Çindən ta Qaradənizə, Ağdənizə qədər, yəni Avrasiyada, hətta Afrikada yaşamış və bu gün də yaşayan türk xalqlarının qürur duyduqları bir abidədir.

«Divanü lüğət-it-türk» türk dili və ədəbiyyatı ilə yanaşı, türk etnik tarixinin, coğrafiyasının, etnoqrafiyasının, folklorunun, mifologiyasının, bir sözlə, türk mədəniyyətinin ilk ensiklopediyasıdır. Bu əsər Türkün ən qədim, ən sağlam, ən təmiz dil və mədəni mirası olması baxımından heç bir vaxt qiymətini itirməyəcəkdir. Buna görə də aşkara çıxdığı zamandan günümüzdək dünya türkoloqlarının araşdırma mövzusu, müzakirə obyektinə və ən dəyərli istinad mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

Hörmətli oxuculara təqdim etdiyimiz kitab da Kaşğarlı Mahmud və onun «Divan»ı haqqında yazılanlardan bir damladır. Bizdən sonra da, şübhəsiz mövzu üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışacaq və hər biri də yeni-yeni cövhərlər əldə edəcək.

Bu yöndə görülmüş və görülməli işlərin dünya mədəniyyətinin bir parçası olan türk mədəniyyətinin (ictimai fikrinin, mənəvi aləminin) bəşəriyyətin yüksəlişindəki rolunu önəmli faktlarla ortaya qoyacağına ümid edirik.

*Cahid İsmayıloğlu
13 sentyabr, 2008*

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

«Ön söz»ün müəllifi:

Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Məhəbbət Mirzəliyeva

filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Roza Eyvazova

filologiya elmləri doktoru

Qara Məşədiyev

filologiya elmləri doktoru, professor

Cahid İsmayıloğlu Kazımov.

XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının
«Divanü lüğət-it-türk» əsəri əsasında).

Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2008, – 231 s.

Monoqrafiya XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikasına həsr edilmişdir. Əsərdə həmin dövrün şəxs, tayfa və yer adları böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindəki faktlar əsasında tarixi-lingvistik aspektdə şərh və təhlil olunur.

ISBN 978-9952-8013-1-6

© Cahid İsmayıloğlu

www.ismayiloglu.com
cahid@ismayiloglu.com

ÖN SÖZ MÜƏLLİFİNƏ UĞUR GƏTİRƏN ƏSƏR

«Heç bir şey izsiz yox olmur» müdrik kəlamı Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri ilə də təsdiq olunur. XI əsrdə belə bir lüğətin meydana çıxması təsadüfi deyil. Qərbdən Şərqə böyük ərazilərdə məskunlaşmış türk xalqlarının yaratdıqları, qurduqları, ad verdikləri izsiz yox ola bilməzdi. Kaşğari olmasa da, başqa bir türk ortaya çıxmalı və bunları əbədləşdirməli idi. Bu vəzifə tarixdə «Mahmud Kaşğari» adını daşıyan, həqiqi şəklini belə görə bilmədiyimiz bir türkün öhdəsinə düşmüş, o bu vəzifənin məsuliyyətini dərk edərək böyük bir xəzinə yaratmışdır. Minlərlə tədqiqatçı bu xəzinədən pay götürür. O cümlədən haqqında bir neçə söz demək istədiyimiz bu əsərin müəllifi Cahid İsmayıloğlu da.

Cahid İsmayıloğlu istedadlı bir gəncdir. Namizədlik mövzusu götürənə qədər türk tarixinə, Azərbaycan türk dilinin inkişaf yoluna dair xeyli məqalə yazmışdır. Yazıları burada və Türkiyədə çap olunmuşdur. İstiqaməti xəlqi və millidir. Vətənsəvər bir gəncdir.

C.İsmayıloğlunun seçdiyi mövzu bu yaxınlarda avtoreferatı ilə tanış olduğum, lakin adını demək istəmədiyim bir «doktorluq dissertasiyası»ndan on dəfə faydalı və maraqlıdır. Cahid M.Kaşğaridən başlasa da, əsərin məzmunu yalnız Kaşğari «Divan»ının materialları ilə məhdudlaşmışdır. Müəllif düzgün yol tutmuş, birinci minillikdən və sonrakı dövrlərdən keçib gələ bilmiş başqa mənbələrə də – qədim türk yazılı abidələrinə, «Oğuznamələrə», Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərinə yeri gəldikcə nəzər salmalı olmuşdur.

Onomastik leksika terminoloji advermə baxımından bəzən

çox xırdalanır. Əslində, cəmiyyətin və dilin inkişaf tarixini öyrənmək istiqamətində antroponimlər, etnonim və toponimlər kifayət qədər material verir. Müəllif də öz tədqiqatını, başlıca olaraq, bunların üzərində qurmuşdur.

Kaşğari «Divan»ının onomastik leksikası zəngindir və bu əsasda bir tarix yaratmaq olar. Elə buna görə də müəllif tədqiqat prosesində yeri gəldikcə o dövrün cəmiyyət tarixinə də diqqət yetirməli olmuşdur. Lakin bir dilçi kimi, təbii ki, məqsəd xüsusi adların linqvistik təhlili, dilçilik baxımından tədqiqidir. Müəllif fakt və hadisələri sadalamaqla vəzifəsini yerinə yetirə bilməzdi. Odur ki əsər bütövlükdə faktların təhlili və etimoloji araşdırmalar üzərində qurulmuşdur.

Türk tarixi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən daim təhrif edilmişdir və bu proses hələ də davam etməkdədir. Türk xalqlarının tamamilə gənc olduğunu, dünən, srağagün yarandığını güman və iddia edənlər var. Müəllifin tədqiqatının nəticələri, topladığı dəlillər və faktlar saxta və yanlış «tarixlər»i təkzib edir. Bəzilərinin fikirlərinə görə, bizim I minilliyin ortalarından II minilliyin ortalarına və hətta XVIII əsrə qədər Yer üzündə vahid ümumtürk ədəbi dili («türki» adlanan dil) olub. Müəllifin Kaşğari lüğəti əsasında apardığı hələ ilkin araşdırmalar bu cür konsepsiyanın uydurma, yanlış və zərərli olduğunu bir daha təsdiq edir: «Qaraxanlı islam dövləti idi. Kaşğar bu dövlətin mərkəzi sayılırdı. Həmin dövlətin şərqdə Koçu dövlətində yaşayan, buddizm dininə sitayiş edən uyğurlarla münasibət və əlaqələri çox da yaxşı olmamışdır. Maraqlı budur ki, adları çəkilən əsərlərin meydana gəldiyi dövrdə həmin bölgələrdə bir-birindən mahiyyət etibarilə fərqlənən iki mədəniyyət və iki ədəbi dil mövcud idi. Kaşğar türklərinin dilinə ərəb-fars elementləri, uyğur türklərinin dilinə isə çin və sanskrit dillərinə məxsus olan leksik-terminoloji vahidlər

daxil olmağa başlayırdı». Hələ bu tərəfdə – qərbdə həmin dövrdə «Dədə Qorqud» kimi misilsiz abidəsi olan, ümumxalq dili kimi III-V əsrlərdə formalaşmış Azərbaycan dilini demirik.

Buradakı fikir tam doğrudur. Müəllif bütün türk dünyasından deyil, bir bölgədə mövcud olan iki ədəbi dildən danışır. Müəllifin qeyd etdiyi bu məlumat əsaslıdır. Deməli, o dövrə məxsus başqa ədəbi dillər haqqında da danışmaq mümkündür.

Məlumdur ki, hər bir əsərdə ondan əvvəl deyilmiş fikirlərə istinad edilməli və doğru olanlar ortaya çıxarılmalıdır. Bəzən bizim elmi ədəbiyyatda belə fikirlərə rast gəlik (müəllif kimə istinad etdiyini bildirməsə də): «*Qədim ana türk yurdundan durmadan Orta və Ön Asiyaya doğru axına başlayan köçəri tayfalar* (kursiv bizimdir – Q.K.) yerləşdikləri, məskunlaşdıqları yeni-yeni coğrafi ərazilərdə mədəni həyata qatılmış və qısa zaman kəsiyində sənət və əkinçilikdə irəliləyiş əldə etmişlər». Hələ də bizim tədqiqatçılar (tarixçilər, dilçilər və b.) tarixin gedişini əksinə izah edir, nəzərə almırlar ki, Türklərin ana yurdu Kaşğar və ya Altay deyil, Ön Asiyadır. Bu cəhətdən Cahid həm bu əsəri, həm də bu vaxta qədər yazdığı bir sıra məqalələri ilə düzgün yoldadır. Türkün beşiyi Ön Asiyadır.

Cahid İsmayıloğlu araşdırmalar əsasında bu qənaətə gəlir ki, M.Kaşğari daha çox Xaqanlıq türkcəsini, Çigilcə və Oğuzcanı canlandırma bilmiş, bununla yanaşı: «...Bizans hüdudlarından Çin sərhədlərinə qədər uzanan türk ellərində yaşayan türk qəbilə və tayfalarının ləhcə və dillərindən də nümunələr vermişdir. Kitabda türklərin yaşadığı yerlərə, türk etnoqrafiyasına, onların toplum həyatına, inanclarına dair də məlumatlar tapmaq olar». Müəllifin meyil və istəyi doğrudur, şərqdən qərbə demir, Bizansdan şərqə doğru nəzərdə tutur. Bu, türklərin yayılma istiqamətini düzgün

əks etdirir (sonrakı geri qayıtmaları istisna etmirik). Bu dövrdə feodalizmin min ilə yaxın yaşı vardı və artıq xalqlar mövcud idi. Kaşğari təsadüfi hallarda kiçik qəbilələri araşdırmağı çətin bilirdi.

Kaşğari lüğətindəki antroponimlərin tədqiqi bir çox cəhətdən maraqlı və faydalıdır. Ərəb işğalı nəticəsində islam dinini qəbul etmiş türk xalqları istifadə etdikləri xüsusi şəxs adlarını bir çox hallarda unutmuş, ərəb mənşəli xüsusi adlara keçmişlər. Lakin Kaşğari dövründə hələ islam dini insanların beyninə, qanına o dərəcədə yeriməmişdi, qədim türk ad ənənəsi müəyyən nisbətdə davam etməkdə idi. Monoqrafiya müəllifi bu cəhəti nəzərə almış və yazmışdır: «Şəxs adları türklərin qədim tarixini - islamdan əvvəlki dövrünü, onların adqoyma ənənələrini, dünyagörüşünü, dini-mifoloji təsəvvürlərini, psixologiyasını, qohumluq münasibətlərini, məşğuliyyətini və s. əks etdirir».

Müəllif özündən əvvəlki tədqiqatçıları düzgün tənqid edir ki, onlar «Divan»dakı adların mənşəyindən danışarkən türk mənşəli xüsusi adlara – antroponimlərə az diqqət yetirmişlər. Ona görə də əsərdə bu cür antroponimlərə xüsusi yer vermiş müəllif, türk mənşəli antroponimlərdən danışarkən türkləri elmi ədəbiyyata əsasən iki qrupa - şimal və cənub türk xalqlarına ayırmışdır: «Tədqiqatlar göstərir ki, Mahmud Kaşğarlı dövründə bütün türk xalqları iki – şimal və cənub qrupuna ayrılmışdı. Şimal qrupunu qırpaqlar, peçeneqlər, tatarlar, qırğızlar təşkil etdiyi halda, cənub qrupunu uyğurlar, tabğaclar, çigillər, tuxsilər, yağmalar, cumullar, çaruklar və digərləri təşkil edirdi». Müəllif N.A.Baskakovdan götürdüyü bu bölgünü təbii olaraq təkmilləşdirməli olmuşdur.

C.İsmayıloğlu türk mənşəli xüsusi adların (antroponimlərin) şərhini də bu istiqamətdə aparmalı olmuşdur. Türk mənşəli adlarla yanaşı, əsərdə fars mənşəli antroponimlərə

də geniş yer verilmişdir. «Divan»dakı Alp Ər Tonqa adı haqqında, təbii olaraq, bir qədər geniş bəhs edilmişdir. Tonqanın, onun qızı Kazın, oğlu Barsğanın adları Qaraxanılərdən 1700 il əvvəlkin hadisələri ilə bağlıdır və deməli, müəllif onların adlarından danışmaqla M.Kaşğaridən 1700 il əvvəlkin hadisələrini və dil-nitq xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməli, Midiya dövlətindən, Midiya imperiyasının son çarı Astiaqdan, böyük Turan imperatorundan danışmalı olmuşdur. Nə qədər böyük hadisələrdir ki, iki min ilə yaxın bir dövrdə xalqın yaddaşından silinməmişdir.

«İsadan öncə VII əsrdə yaşayan Saka hökmdarı Alp Ər Tunğa (Əfrasiyab) Edil (=Volqa) çayı tərəfindən gələrək Dəmirqapı üzərindən Ön Asiyaya keçmiş...» – sözlərindən oxucu belə nəticə çıxarmamalıdır ki, Tonqa Orta Asiyalıdır. Bunlar onun son döyüşləri dövrünə aiddir, öz ordusunu itirərkən dolandığı yollardır. Alp Ər Tonqa Ön Asiyalıdır – Azərbaycan türk Midiya dövlətinin son çarıdır.

Müəllif qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsl türklərin 22 tayfadan ibarət olduğunu göstərir. Onun verdiyi bilgilərə görə, hər bir tayfanın çoxlu uruqları (qəbilələri) var ki, onların sayını yalnız tanrı bilir. Böyük türkoloq bunlardan əsasən ana uruqları yazmış, kiçik tayfalardan isə bəhs etməmişdir. Amma o, oğuz türklərinin kiçik uruqlarını, malqaralarının damğalarını da yaddan çıxarmamış, insanların bu məlumatı bilmələrinin ehtiyacdan irəli gəldiyinə işarə vurmuşdur.

«Divan»da ən mühüm məsələlərdən biri Azərbaycanla, Azərbaycan türkləri ilə bağlı fikirlərin araşdırılmasıdır. Bu cəhətə az fikir verilməyib. Məsələn, müəllif qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari beş oğuz şəhərinin adını çəkir: Sepren, Sitkün, Suğnak, Karnak, Karacuk. Bunlardan Seprenin Şabran olduğu müəyyənləşdirilir. Şabran Azərbaycan şəhəridir, o biri şəhərləri də axtarmaq lazım idi.

M.Kaşğarının «Divan»ında işlənmiş antroponim, etnonim və toponimlər yalnız Kaşğari dövrünün məhsulu deyildir. Bu adlardan eləsi var ki, Kaşğaridən iki min il əvvələ aiddir. Eyni zamanda, Kaşğarının toplayıb təqdim etdiyi xüsusi adlar 11-ci yüzilliklə məhdudlaşmır, sonrakı yüzilliklərdə də işlənərkən davam edir. Bu baxımdan C.İsmayıloğlu Kaşğarının «Divan»da verdiyi adları sistemli şəkildə üzə çıxarıb təhlil etməklə çox böyük bir dövrün xüsusi ad sistemini nəzərdən keçirməli olmuşdur. Həm də nəzərə alsaq ki, burada yalnız insan adları deyil, etnonimlər, geniş mənada toponimlər (şəhər, dağ, dərə, meşə, çay adları və s.) öyrənilmişdir, o zaman bu əsərin dəyəri daha da artmış olur. Həqiqətdə də C.İsmayıloğlu böyük zəhmətə qatlaşmış, xüsusi adların «Divan»a səpələnmiş böyük bir layını türkü, türkün tarixini sevən bir tədqiqatçı kimi üzə çıxarmış, təhlil etmişdir.

Əsərdə onomastik leksikanın linqvistik təhlili ön plandadır. Müəllif çalışmışdır ki, Kaşğarının öz qeydləri və ya müasir elmi ədəbiyyat əsasında imkan daxilində hər bir xüsusi adın mənşəyi ilə bağlı fikir söyləsin, etnonimin, toponim və ya antroponimin necə yarandığı barədə ən ağlabatan şərhərlə oxucunu inandırсын və əksərən də bu istəyinə nail olmuşdur. Əlbəttə, elə sözlər var ki, onların məna və mənşəyini insanlar artıq unutmuşlar, ona görə də bir neçə yerə yozmaq mümkündür. Bu əsərdə də belə faktlar var və müəllif gənc olmasına baxmayaraq, əksərən onlara dair ən ağlabatan fikirləri seçib götürmüşdür. Bu cəhətdən əsər yaxşı təəssürat yaradır. Oxucu türkün keçmişi ilə tanış olur, onun advermə adət-ənənələrini öyrənə bilir.

Lakin təhlil bunlarla bitmir. Hər bir xüsusi adın arxasında bir cəmiyyət durur. Bu baxımdan linqvistik təhlil prosesində oxucu o dövrün adət-ənənələri, ictimai-siyasi vəziyyəti, quruluş xüsusiyyətləri, yaşayış tərzini, mədəni inkişaf səviyyəsi

ilə də tanış ola bilər, bütövlükdə türk aləminin bir neçə əsrlik mənzərəsi göz önünə gəlir.

Müəllif tədqiqat prosesində mümkün olan çoxsaylı elmi ədəbiyyata kifayət qədər baş vura bilmiş, fikirlərinin isbatı üçün onlardan lazımi şəkildə istifadə edə bilmişdir. Kitab türkoloji aləm üçün faydalı olacaqdır.

Monoqrafiya göstərir ki, belə bir çətin mövzunun öhdəsindən bacarıqla gəldiyi üçün Cahid İsmayıloğlu tədqiqat işlərini davam etdirərsə, türkologiyada uğurlar qazana bilər.

Prof. Q.Ş.Kazımov
04.10.2008

GİRİŞ

MAHMUD KAŞĞARLI VƏ TARİXİ ONOMASTİKA MƏSƏLƏLƏRİ. «DİVAN»DAKI ONOMASTİK LEKSİKANIN TƏDQIQINDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Qədim türk onomastikası mürəkkəb, amma kifayət qədər dəqiq və mütəşəkkil bir sistem təşkil edir. Qədim türk onomastikası dedikdə XIII yüzilliyə (Monqol hücumuna) qədərki lüğətlərdə və digər yazılı mənbələrdə öz əksini tapmış bütün xüsusi adların toplusu dərk edilməlidir. Bu məsələ ciddi və aktual olduğundan həmin dövrün onomastikasının formalaşması və işlənməsi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə bir sistem kimi yanaşılması tələb olunur.

Milli-tarixi onomastik vahidlər təkcə xalqın xüsusiyyətini ümumidən ayırmaq üçün istifadə etdiyi dil işarələri statusunda məhdudlaşmış qalmır, həm də xalqın tarixi taleyini öz məzmununda əks etdirən qiymətli mənbə, soraq rolunu oynayır¹.

Müxtəlif qarşılıqlı əlaqəyə malik və bir-birilə bağlı olan antroponim, etnonim, toponim, oronim, oykonim, hidronim, kosmonim kimi altsistemlərdən ibarət olan qədim türk onomastik leksikası bu günə kimi hərtərəfli və geniş tədqiqat mövzusu olmamışdır. Halbuki onomastik ekskurs olmadan türk dillərinin bir sıra tarixi və nəzəri məsələlərinə, həlli vacib olan bəzi müşkül problemlərə aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. Qədim yazılı mənbələrin onomastik layı Orxon-Yenisey və digər abidələrlə, eləcə də müasir türk onomastikası ilə (qədim onomastik leksika müasir obyektlərin

¹ Akademik Ağamusa Axundov. Ön söz \ \ Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Respublika konfransının materialları, 25 may 2007, Bakı, 2008, s. 5-6.

adında öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapmışdır – C.İ.) kifayət qədər dolğun, müqayisəli təhlilə cəlb olunmamışdır. Tarixi onomastikadan bəhs olunan bəzi təhlillər öz-öz-lüyündə ayrı-ayrı tədqiqatçıların pərakəndə, çox zaman ziddiyyətli mülahizələrindən ibarət olmuş, adətən həmin fikirlər yalnız bu və ya digər xüsusi adın yaranmasının müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Türkologiyada tarixi onomastika problemlərinin öyrənilməsi üçün müxtəlif tarixi mənbələr, yazılı abidələr böyük və zəngin materiallar verə bilər². Onomastik layın əks olunduğu mənbələrə V-VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey kitabələrini, «Oğuznamə»ni, Yusif Balasaqunlunun «Kutadqu bilik» əsərini, o cümlədən də Mahmud Kaşğarlının «Divanü-lüğət-it-türk» lüğətini aid etmək olar.

Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türk dilləri və mədəniyyətinin əvəzsiz tarixi xəzinəsi sayıla bilər. Çünki lüğətdə zaman-zaman türk dünyasının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, siyasi və etnik, sosial və iqtisadi durumu, dini inanc və adətləri öz əksini tapmışdır.

Prof. Tofiq Hacıyevin fikrincə, «Divanü lüğət-it-türk» min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir» (MK, I, 2006, s.7).

Onomastik vahidlərin müasir təsviri bu və ya başqa xüsusi ad sisteminin necə, nə vaxt yaranmasına işıq salmır. Çünki sinxroniya yalnız bir xronoloji parçanı əhatə edir. Buna görə də «müasir materialın tarixi aspektdə izahı lazım gəlir»³.

Bəllidir ki, «müxtəlif dövrlərdə yaranıb dilin tarixinə daxil

² Джанаузаков Т. Дж. К вопросу исторической антропониимии (по материалам древнетюркских памятников) V-VIII вв. III. АОИ, Баки, 1990, с. 76-77.

³ Историческая ономастика. М., 1977, с. 3.

olmuş xüsusi adlar – onomastik vahidlər o dövr cəmiyyətinin vəziyyəti, ictimai quruluşu haqqında müəyyən informasiyanı özündə əks etdirmiş olur»⁴.

Prof.Dr. Şükrü Haluk Akalın yazdığı kimi, «türklərin yaşadığı coğrafiyaları tanıdan, şəhərləriylə və yerləşim birimləriylə, dağları, obaları, gölləri və ırmaqları ilə türk coğrafiyasını gözlər önünə sərən, bu günkü bilgilərimizə görə bir türkün cızdığı ilk dünya xəritəsini bizlərə çatdıran ilk türk atlasıdır «Divanü lüğət-it-türk».⁵

Qədim onomastik layın tarixi-etimoloji tədqiqi XI yüzillikdə türk dilində gedən leksik prosesləri izləməyə, bu prosesin etnolinqvistik və ekstralinqvistik tərəflərini aşkarlamağa, tarixi fonetika, leksikologiya, morfolojiya, etnonimika, etnotoponimika məsələlərinə işıq salmağa, həmçinin də Qaraxanlıların dövrü və mühitinin, onların etnik tarixinin, etnogenezinin ətraflı elmi şərhinə imkan verir. Tarixi onomastik layın məhz bu cür tədqiqi qədim türk tayfalarının ərazicə yayılma arealını və onların dil xüsusiyyətlərini dəqiq təyin etmək şansı yaradır.

Doğrudan da, «Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində onomastik leksikanın tarixi istiqamətdə araşdırılmasına olan tələb daha da artırılmalıdır» (A.Qurbanov).

Azərbaycanda onomastik leksikanın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri prof. T.Hacıyevin dilçilik görüşlərində aparıcı yerlərdən birinə çevrilmişdir⁶.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı əsasında qədim türk onomastikasının tədqiqi həm türk onomastikasının, həm də ümumilikdə türk dillərinin tarixi və nəzəriyyəsinin kom-

pleks öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ən ümdəsi isə belə tədqiqat XI yüzilliyin türk onomastikasının elmi-nəzəri sistemini yaratmaqda mühüm rol oynaya bilər.

XI əsr türk dünyasının dil, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrinin ən parlaq dövrünü təşkil etməkdədir. Bu dövr haqqında əsas məlumatları Mahmud Kaşğarlının «Divan»ından, Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilik»indən və dövrün digər abidələrindən almaq olur. Qaraxanlı islam dövləti idi. Kaşğar bu dövlətin mərkəzi sayılırdı. Həmin dövlətin şərqdə Koçu dövlətində yaşayan, buddizm dininə sitayiş edən uyğurlarla münasibət və əlaqələri çox da yaxşı olmamışdır. Maraqlı hal budur ki, adları çəkilən əsərlərin meydana gəldiyi dövrdə həmin bölgələrdə bir-birindən mahiyyət etibarilə fərqli görünən iki mədəniyyət və iki ədəbi dil mövcud idi. Kaşğar türklərinin dilinə ərəb-fars elementləri, uyğur türklərinin dilinə isə Çin və sanskrit dillərinə məxsus olan leksik-terminoloji vahidlər daxil olmağa başlayırdı. Bu baxımdan araşdırıcılar sözügedən dövrün əsərlərinin dilini karluk-uyğur; Turfanda formalaşmış «Altun yaruk»un, manixey abidələrinin, uyğur hüquq sənədlərinin dilini haqlı olaraq uyğur-oğuz dilləri qruplarına aid edirlər⁷. Qaraxanlılar dövlətinin toponimik sərvətlərinin mövcudluğunu əks etdirən Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilik» və Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri dövrün eyni ənənələrini davam etdirirdi⁸.

Ramiz Əskər «Divan»ın morfolojiyasından bəhs etdiyi dəyərli monoqrafiyasının sonunda («Qeydlər və şərhlər»

⁷ Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. М., 1966, с. 47; Қулиев Ә.А. Қədim түрк онмастикасинин лексик-семантик системи. Доклорлуқ диссертациясинин автореферати. Баку, 2003, с. 44.

⁸ Баскаков Н.А. Роль уйгуро-карлукского литературного языка Караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья. «Советская тюркология», 1970, № 4, с.13.; Əskərov R.B. Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu Bilig» poemasında adlar (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). Namizədlik dissertasiyasının avtoreferati. Bakı, 2004, s.7.

⁴ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988, s. 41.

⁵ Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın'ın. Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşğarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk, TDK, Ankara, 2008, c.7.

⁶ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, 156 s.; Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, «Elm», 1983, s. 24-35; Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, «Elm», 1999, 216 s.

hissəsində) əsərin onomastikası haqqında da (Türk, Oğuz, Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab, Arğular, Balasağun, Barsğan, Basmıllar, Çigillər, Xaqaniyyəliyə, Karluqlar, Tanqutlar, Tübütlər, Xotənlər, Tuxsılar, Kəncəklər, Çomillər, Kaylar, Yabakular, Yəməklər, Tatlar, Bəçənəklər, Uyğurlar, Çaruklar) müfəssəl məlumat vermişdir⁹.

«Dünya elmində ilk dəfə olaraq türk xalqlarını sistemli şəkildə tədqiq edən, türk dillərini qollara bölən şəxs XI yüzillikdə yaşayıb-yaradan, islam dünyasının dahi alimi, dünya türkşünaslığının banisi Mahmud Kaşğarlı olub. Bu səbəbdən türkşünaslıq sistemli baxış mərhələlərini dövrləşdirərək onu Kaşğarlı ilə səciyyələndirmək lazımdır»¹⁰. Bu qiymətli əsərdə türk tayfalarının dilləri, onların coğrafi istiqamətləri və elmi bölgüsü daha dəqiq əsaslandırılmışdır¹¹.

Mahmud Kaşğarlı dünya türkologiyasına tanıdan onun məşhur əsəri, «Divanü lüğət-it-türk»dür. Əsər türk dilinin ilk ensiklopediyasıdır¹². M.Kaşğarlı bu əsərini 1072-ci ildə yazmağa başlamış, o dövr türk dünyasını addım-addım dolşaraq xeyli sayda söz və adlar toplamış və 1074-cü ildə onu tamamlamışdır. Əsərin Kaşğarda, yoxsa Bağdadda yazıldığı dəqiq bilinmir.

Ə.A.Quliyev bu xüsusda yazır ki, «Qaraxanlı dövlətinin formalaşmasında karluq və yağma ünsürü güclü mövqeyə malik idi. Qaraxanlı dövlətində meydana çıxan ədəbiyyat Turfan uyğurları arasında yayılmışdı. XIV əsrin sonlarında hər iki dövlət Çağatay ulusunun tərkibinə daxil olduqda sərhədlər aradan qalxdı, islamın təsiri Turfana da (Hamiyə qədər) yayılmağa başladı. Bu zamanlardan etibarən Şərqi Türküstanda tədricən vahid ədəbi dildən istifadə edilməyə

⁹ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü Lüğət-it-Türk» əsəri. Bakı, 2008, s. 321-327.

¹⁰ Əzizovlu Həsən. Türklüyümüz. Bakı, AzAtaM, 2007, s. 11.

¹¹ Quliyeva Yaqud. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində türk dilləri, onların coğrafi və elmi bölgüsü. Elmi axtarışlar. XXXIV, Bakı, Nurlan, 2007, s. 157-162.

¹² Həsənli Şəbnəm. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası. Tədqiqlər, Bakı, 2006, № 1, s. 6-12.

başlandı. Buradan aydın olur ki, Qaraxanlı türklərinin istifadə etdiyi ədəbi dil Turfan uyğurlarının ədəbi dilindən kifayət qədər fərqlənir. Məhz bunu nəzərə alaraq, Turfan və Qaraxanlı türklərinin onomastikasını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Qaraxanlı türklərinin ədəbi dilinin xüsusiyyətləri M.Kaşğarlının «Divanü-lüğət-it-türk» və Y.Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» əsərlərində nəzərə çarpır¹³.

Toponimlərlə zəngin Qaraxanlılar dövləti coğrafi baxımdan qərbi və şərq Qaraxanlılara ayrılırdı. Qərbi Qaraxanlılar dövlətinə ölkənin Mavəra ün-nəhr bölgəsi, Fərqanə vadisinin bir qismi, Zərəfşan çayı üzərindəki Buxara və Səmərqənd, Sır-Dəryanın orta axarında yerləşən Fərab (digər adı: Otrar), həmin çayın yuxarı axarında Əndican şəhərləri, Oş və onun şərqindəki Özkənd (Özçənd) daxil idi. Paytaxt əvvəlcə Özkənd, sonra Səmərqənd olmuş, birinci xaqan bu şəhərlərdə, ikinci xaqan isə Buxarada oturmuşdur.

Şərqi Qaraxanlılar dövlətinə Şaş, yaxud Çaç (sonrakı adı: Daşkənd), onun şərqində Talas, şimalında İsficab (Çimkənd), Yeddisu bölgəsi, Fərqanə vadisinin böyük bir qismi, Qaragölə tökülən Kaşğar çayı üzərindəki Ordu-Kənd, yaxud Kaşğar, onun cənubunda Yarkənd, Issık-Kulun qərbindən axan Çu çayının üzərində yerləşən Kuz-Ordu, yaxud Balasağun, onun yaxınlığındakı Qara-Ordu, Balxaş gölüne tökülən İli çayının sahilindəki Almalıq, cənub-şərqdə Cuncariya bozqırları, Alagöl, İrtış çayı, Təklə-Məkan səhrası, sərhədə yaxın Xotən şəhəri, Hindiquş və Qaraqorum dağları arasındakı Gilgit şəhəri daxil idi. Ölkənin əsas mərkəzi Kaşğar, ikinci mərkəzi gah Balasağun, gah da Talas idi. «Kutadğu bilig» və «Divan» yazılan dövrdə paytaxt Kaşğar idi»¹⁴.

¹³ Həsənli Şəbnəm. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası. Tədqiqlər, Bakı, 2006, № 1, s. 6-12.

¹⁴ Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003, s. 44-45.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında onomastika məsələləri də əsas yerlərdən birini tutur. Məsələn, o, öz əcdadları barədə yazır ki, bizim atalarımız olan bəylərə «Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «Əmir» deyə bilmədikləri üçün əlif x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir. «Təkin» sözü gəlinə, hərfi mənası «qul» olan bu söz xaqanın övladlarına və xanədanın kişi cinsindən olan bütün üzvlərinə verilən ünvanıdır»¹⁵.

Mahmud Kaşğarlının onomastik məlumatları içərisində Kaşğari nisbəsi haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. «Mahmud Kaşğarının bir əhli-qələm olaraq Kaşğari nisbətini qəbul etməsi isə heç də onun mütləq Kaşğarda doğulması demək deyil, burada böyümək, yaşamaq və oxumaq da onun üçün kifayətdir, bir xanədan üzvü kimi ağası olduğu imperiyanın paytaxtının adını daşımaq onun haqqıdır. Hətta kiçik bir şəhər və ya kənddən, sadə ailələrdən çıxmış sənətkarlar da çox vaxt iri və məşhur şəhərlərin adını nisbətə olaraq almışlar»¹⁶.

Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik arealların aşkar olunması üçün qədim şəhər, göl, çay və digər ərazi adlarını xəritəyə köçürmüşdür. O, bu materialları xəritəyə köçürməzdən əvvəl ən müxtəlif mənbələrdən toponimləri toplamış, sistemə salmış və lüğətini hazırlamışdır. Bunun üçün mərhələli prinsiplərdən istifadə etmişdir. Toponimik landşaft çoxalib genişləndiyi üçün böyük coğrafiyaşünas dilçi müəyyən bir qatı əks etdirən xəritə tərtib etmişdir. Bu xəritədə onomastik layın keçid zonaları, yaxud iki arealın kəsişdiyi yerdə yayılma zonası öz əksini tapmışdır. Toponimlərin ucqar yayılma nöqtələrini birləşdirən izoqlaslar

nümayiş etdirilməklə Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemi ətraflı əks oluna bilmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, M.Kaşğarlı bir toponimçi alim kimi dilçilik coğrafiyası (areal dilçilik) metodundan da istifadə etmiş, toponimik obyektlərin öyrənilməsinin çətinliyini nisbətən aradan qaldırmışdır.

«Divan»da verilmiş dünya xəritəsi-ərazi toponimlərini əks etdirdiyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Balaşğun şəhərini mərkəz olaraq qəbul edən, diametri 17,75 sm olan bu xəritədə miqyas tətbiq edilməmiş, paralel və meridianlar göstərilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq onun xəta payı çox azdır. Məsələn, Kaşğarla Yarkəndin arası 8 mm olaraq verilmişdir. Bu isə gerçək məsafəyə (195 km) nisbətdə 1: 25.000.000-luq bir miqyasa uyğun gəlir. Burada cəhətlər və coğrafi yönələr, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhrələr və dənizlər təsvir edilmişdir. Xəritədə adı «**ƏRZİ-AZƏRABADQAN**» kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu sərhədləri də öz əksini tapmışdır. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər»¹⁷.

Mahmud Kaşğarlı «Divan»ında onomastik vahidlər «Özəl adlar» adlandırılmışdır. M.Şakir Ülkütaşir bu mövzudan bəhs edərkən yazır, «dil və ağız dərəcələri dışında, «Divan»da toplanan bilgiler arasında, **zamanın türk toponimikasına (yer adlarına)** aid olanlar türk tarixi və mədəniyyəti baxımından önəm daşımaqdadır». İlk öncə Mahmud Kaşğarlının böyük səyi, köməyi nəticəsində XI əsr Türk dünyasının coğrafi-toponimik durumu formalaşdırılmışdır. Dolaşdığı ərazilər və yazdığı incələmələr dövrün istifadə etdiyi əsərlərə istinad Kaşğarlı Mahmudun

¹⁵ Dilaçar A. Kutadğu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995, s. 17; Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, I (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər), Bakı, «Ozan», 2006, s. 16.

¹⁶ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 22.

¹⁷ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 23.

bəhrələndiyi və şərhini verdiyi onomastik vahidlər və coğrafi məlumatlar ərəb və İran mənəbləri ilə də uyğun gəlir. Böyük türkoloq məlumatları qiymətləndirmək və oxucuları inandırmaq məqsədilə «Divan»da yuxarıda qeyd edildiyi kimi ayrıca bir türk xəritəsi də tərtib etməyi unutmamış, ona görə də min illik türk coğrafiyası və toponimikasında öndərlik şərfi Mahmud Kaşğarlıya qismət olmuşdur.

«Divan»ı özbək dilinə tərcümə etmiş S.Mutallibov IV cildin sonunda «Xüsusi adların göstəricisi» adlanan hissəni (s. 387-397) onomastik baxımdan bir neçə qrupda vermişdir: «Xalq, tayfa və nəsil adları» (s. 391-397); «Şəhər və kənd adları» (s. 397-401); «Ölkə, dairə və s. adlar» (s. 401-404); «Dəniz, göl, çay adları» (s. 404-405); «Planet, ulduz və zaman adları» (s. 405)¹⁸.

Mahmud Kaşğarlının nəzərdən keçirdiyi türk yer adlarının tədqiqi elmi-nəzəri baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, Orta Asiyada türk yer adlarının əmələgəlmə və inkişaf tarixini öyrənmək üçün əsas sayıla bilər. Bu ərazi VI-VII əsrlərdə qurulmuş Göytürk dövlətinin əraziləri idi. Bu dövlətdə **balıq, oba, yazı, yurt, yış, yar, kaş** və s. bu kimi ilk coğrafi apelyativlər təşəkkül etməyə başlamış, daha sonralar Göytürk dövlətinin yerini alan Uyğur xanlığında **Türk yer adları sistemi** formalaşmışdır. Müxtəlif dinləri qəbul etsə də, heç bir maneəyə tuş gəlməyən türk xanlığı köçəri həyatdan oturaq həyata keçərkən də türk coğrafiyası və onun toponimikasını, türk toplumunun yer adları sistemini dəyişməyə imkan verməmişdir. Türk adlı yeni şəhərlər salınmışdır, baliqlar törəməyə başlamışdır. İlk yer adı kimi mənşəyi maraqlı doğuran **balıq** sözü, VII əsrdən etibarən türk dövlət və mədəniyyət işləri içərisində yer tutmuş, yeri-

nə və qavranmasına görə xüsusi məna qazanmışdır. Əslində, bu söz (balıq) dövlət idarələrində rəsmən «şəhər, qala» mənasında istifadə olunduğu halda, XI əsr Arğularında (arğu dilində – C.İ.) «camur, balçık (palçıq) anlamında işlənməmişdir. Eyni rəmzi söz köçəri türk dairələrində **yurd** sözü ilə dəyişdirilmişdir. Müxtəlif dəyişmələrə məruz qalan türk yer adları sistemi zaman-zaman tayfaların yayılma arealı (məkanı) və miqrasiyası ilə bağlı olduqca zəngin inkişaf yolu keçmişdir.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ındakı yer adları, əsasən, onun tərtib etdiyi xəritədə öz əksini tapanlardır. Bəlli olur ki, bəzi kişi və qadın adları digər obyektlərin adlarına da verilmişdir. Ümumiyyətlə, eyni adın müxtəlif obyektlərə verilməsi o dövrün toponimik vahidləri üçün başlıca xüsusiyyətdir. Məsələn, alimin sözlüyə aldığı **Ayas** kölə qadın adı daha sonrakı yüzilliklərdə **Xarəzm** bölgəsindəki bir qalaya da verilmişdir.

Qaraxanlıların ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzləri Səmərqənd, Buxara, Fərab, Şaş, Balasağun və Kaşğar idi. M.Kaşğarlı həmin adları lüğətində tez-tez çəkməklə müəyyən məsələlər haqqında infomasiya ötürür.

Əski adı Marakanda olan Səmərqənddə irandilli soqlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Şəhərdə xeyli türk də yaşayırdı. Buxara isə qədimdən bəri buddist şəhəri kimi tanınırdı. Hətta şəhərin adı da sanskrit dilində «Vihara», yəni monastır deməkdir. Buxara 710-cu ildə ərəblər tərəfindən işğal edilmiş, Qaraxanlı dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra isə sürətlə türkləşməyə başlamışdır.

Çaç müasir Daşkəndin ən qədim adıdır. Dillərində «ç» səsi olmadığına görə ərəblər onu «Şaş» şəklində yazmışlar. «Şaşkənd» sonralar «Daşkənd»ə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, şəhərin adını Çin qaynaqları «Çö-Çi», «Çö-Şi», yaxud

¹⁸ Махмуд Кашгарий. Түркий сўзлар девони (Девону луготит турк). Таржимон ва нашрга таъёрловчи С.М.Муталлибов. Тошкент, т. I, 1960; т. II, 1961; т. III, 1963; т. IV (Индекс), 1967.